

ФАТАЛЬНА АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ГПУ)

На основі аналізу матеріалів справи-формуляру, заведеної у ГПУ на Миколу Хвильового в 1930 році, обґрунтовано висновок щодо причин самогубства письменника. Вони визначаються як перманентна внутрішня амбівалентність, психологічний розлам, фатальна гра, що її спробував вести письменник із системою та (зрештою) із самим собою.

Ключові слова: Микола Хвильовий, ГПУ, політичний контроль, українська література початку 1930-х років.

На основе анализа материалов дела-формуляра, заведенного у ГПУ на Николая Хвильевого в 1930 году, обосновано вывод относительно причин самоубийства писателя. Они определены как перманентная внутренняя амбивалентность, психологический разлом, фатальная игра, которую попытался вести писатель с системой и (в конце концов) с самим собой.

Ключевые слова: Николай Хвильевой, ГПУ, политический контроль, украинская литература начала 1930-х годов.

Based on the case papers analysis, which was started on Mykola Khvyloviy in 1930, a conclusion was established according the reasons of the author's suicide. They are determined as permanent intrinsic ambivalence, psychological break, fatal game that he has tried to play with the system and, eventually, with himself.

Key words: Mykola Khvyloviy, GPV, political control, Ukrainian literature in the early 1930s.

У моїй дослідницькій практиці був досвід роботи з різновидом архівних документів, сформованих як чекістська справа-формуляр. Якщо висловлюватись лапідарно, то це попросту концентровані інформації різного характеру, акумульований «компрокат» на ту або іншу особу, за якою співробітники комуністичної спецслужби пильнували певний (короткий або довгий) час, «намічаючи» цю особу для якихось наступних дій (арешту, знищення, використання проти інших тощо). Повідомлення інформаторів, агентурні донесення, робочі зведення, спецповідомлення, перлюстроване листування та багато інших матеріалів – неодмінне «меню» будь-якої справи-формуляру. Все це є і в теці, «присвяченій» Миколі Фітільову-Хвильовому. Довгі роки вона зберігалася подалі від людських очей в КГБ УРСР, а нині знаходиться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Працюючи свого часу із аналогічною справою, заведеною на Михайла Грушевського, я не мав жодного сумніву, що вона виникла закономірно, а її поява була детермінована самою (одіозною для більшовиків) особою колишнього лідера Україн-

ської Центральної Ради. Після повернення Грушевського з-за кордону навесні 1924 року в комунізовану Україну тодішні можновладці мали всі підстави не довіряти своєму колишньому політичному супротивнику, вбачаючи у його думках і діях «подвійне дно».

Проте пам'ятаю, як мене здивувало, коли ще на початку 1990 років я вперше ознайомився із значно меншою за обсягом (усього один том, на відміну від восьми томів Грушевського), але не менш цікавою справою-формуляром на Хвильового [1]. Останній був членом партії з 1919 року, нібито (як подекували) встиг навіть послужити у ЧК (цей міф дехто повторює і нині, хоча ця версія не має жодного документального підтвердження). Тим не менш і цей «пролетарський письменник», як висловлювались в ті часи, був чекістами для чогось «намічений». Мене шокувало те, що на Хвильового, який у травні 1933 року завершив свою (оприлюднену ще в часи горбачовської «перебудови») передсмертну записку заздоровницею на честь компартії, у 1930 році завели справу-формуляр. Він (за чекістською новомовою) проходив «за забарвленням обліку» («по окраске учета») як «наці-

онал-шовініст» [1, арк. 109]. Ще більш цікаво і симптоматично те, що у справі є документи, які стосуються періоду до 1930 року. Вони підтверджують: Хвильовий значно раніше був у полі зору ППУ, а ще точніше, важливої складової частини цього відомства – політичного контролю. Аналізуючи те, що вже було надруковано тогочасними письменниками, чи те, що мало друкуватись, чекісти, зрозуміло, збирали інформації і про авторів цих публікацій.

Проте у 1930 році чекістський інтерес до яскравої особи Хвильового вступив у нову фазу: стеження за ним набуло тотального характеру. За чекістськими канонами того, за ким стежили, слід було «замаркувати», він повинен був мати «кличку», псевдонім. І знаєте яке псевдо вигадали Хвильовому? «Вальдшнеп». Скоріше за все, з огляду на те, що письменник за життя був пристрасним мисливцем*. Можливо, і через те, що саме так називався знаменитий і недовершений роман Хвильового.

До речі, в історії зберігання справи були цікаві моменти. У січні 1947 року в МГБ УРСР до неї зверталися у пошуках «компр. Матеріалів» [1, арк. 110]. Цілком вірогідно, що це могло бути через розпочату тоді чергову кампанію шельмування «українських націоналістів». У квітні 1955 року справу було визнано такою, що не являє «операційної та історичної цінності» [1, арк. 141 зв.]. Саме тоді, через 22 роки після самогубства Хвильового і – що дивовижно – саме 13 квітня (13 – це було улюблене число письменника) справу припинили і вирішили знищити. Проте не знищили. Залишили в архіві як таку, що має «історичне значення». У 1977 році справу знов переглянули і залишили на зберігання [1, арк. 141зв.]. Проте дотепер невідомо, чи вилучали щось із підшитих паперів.

На початку 1990 років, мені (в силу певних і не від мене залежних обставин) не вдалося ретельно попрацювати і надрукувати розвідку на основі згаданої справи. Тепер до цього мене підштовхнуло створення документального фільму «Цар і раб хитрощів», присвяченого Хвильовому. До роботи над фільмом у 2008-2009 роках мене залучила режисер Ірина Шатохіна (вона працює у Національній телекомпанії України). Важливим поштовхом стала для мене також цінна публікація професора Григорія Грабовича про Хвильового [3, с. 237–257].

Аналіз публікації Грабовича, робота над фільмом, в якому мені довелося виступати в ролі спів-

автора сценарію, консультанта та наратора, і неодноразове перечитування справи-формуляра – все це переконало: ключовою причиною кривавого «happening’у», влаштованого для себе Хвильовим 13 травня 1933 року, була його перманентна внутрішня амбівалентність, психологічний розлам, гра, що її спробував вести письменник із системою та (зрештою) із самим собою. Ця гра виявилась фатальною. Він вважав себе романтиком. Проте його романтизм увійшов у конфлікт з неромантичним часом. Нова економічна політика принесла згасання революційних ілюзій (у тих, хто їх мав). Кристалізація сталінської диктатури вимагала переродження вчорашніх «борців за народну справу» у слухняних бюрократів. Становлення ідеологічного і політичного монізму, утвердження «єдиної та неподільної» більшовицької, червоної, але таки імперії, девальвувало декларації про національне відродження навіть в обмежених рамках офіційної політики «коренізації».

У Хвильового було глибинне розуміння цих тоді далеко не всім зрозумілих тенденцій, як було й небажання перетворюватись у знаряддя омані. Його «я» почало роздвоюватись, колотись. Недаремно він сам написав: «Коли ти революціонер – ти не раз розкоlesh своє «я»» [4]. Ця роздвоеність періодично «вихлюпувалась» у експресивно-трагічних і суїцидальних настроях. Вона й призвела до моделювання самим Миколою Хвильовим його останнього «художнього твору» – самогубства в травні 1933 року. Все це, як видається, підтверджують документи справи-формуляр.

У літературному і політичному контекстах 1920-1930-х років Микола Хвильовий постає доволі парадоксальною фігурою. Його творча (невелика у порівнянні із доробком інших тодішніх «класиків») спадщина мала надзвичайний резонанс. Він ніколи не займав якихось офіційних посад, але йому, як згадував Юрій Смолич, дарували свої книжки з авторськими підписами і його друзі, і недрузі [5]. Не він формально очолював створену в листопаді 1925 року фактично ним на противагу офіційним літературним структурам Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), але саме Хвильовий був її душею. Не він, власне, розпочав знамениту літературну дискусію 1925-1928 років в Україні, але саме він опинився в центрі уваги і найгостріших, сказати б, мейнстрімних публічних дискусій. Він був членом партії, але саме його особливо пристрасно таврували як «буржуазного націоналіста» чи «куркульського підголоска».

Відразу після його самогубства у травні 1933 року офіційні особи і наближені до тодішнього істеблішменту літератори засуджували Хвильового за його самогубство, але водночас навіть негативні згадки про нього несли натяк на його неабияку чи навіть центральну роль у літературному процесі тих років. За слухним зауваженням Григорія Грабовича, коли в СРСР було заборонено хоч трохи прихильно згадувати про Хвильового (а це забуття

Син письменника Миколи Куліша Володимир у книзі спогадів «Слово про будинок «Слово»» написав: «...Хвильовий дуже любив полювати. Звичайно всі думали й мали причину так думати, що на тих полюваннях більше полюють за пляшкою, як за качками чи зайцями. Хоч і це, звичайно, бувало, але, як мені говорив колись тато, на полюванні можна було вільно порозмовляти, говорити щиро й відверто, від душі. Можливо, після таких полювань, верталися додому молодшими, з заспокоєною на деякий час душею. Природа давала відпруження і спокій. Тому в тяжкі моменти бурхливого й вічно неспокоїного життя Хвильовий раптом зникав на день, два, або й на тиждень. Блукав понад озерами, просиджував довгі години в «тязі», спав в очеретових шатрах і думав, думав, думав» [3].

тривало до горбачовської «перебудови»^{*}), як не дивно, саме Хвильового в науковому та паранауковому дискурсах «з-поміж українських письменників наплюжили найдужче – значно більше, ніж Винниченка та Грушевського і безперечно більше, ніж відверто визнаного ворога-націоналіста Донцова» [3, с. 240]^{*}. Нарешті, як відзначив Леонід Плющ, викреслений з української культури комуністами за український націоналізм, Хвильовий «у діяспорі наплюжився як росіянин-дегенерат а la Достоевський, комуніст, чекіст тощо» [8].

Хвильовий у своїх знаменитих памфлетах, написаних під час дискусії 1925-1928 років, крім іншого, висунув вимоги негайної «дерусифікації пролетаріату» в Україні, дистанціювання української культури і суспільства від російської культури і Москви взагалі, орієнтації на «психологічну Європу» тощо. Він написав все те, що так роздратувало найвищі партійні інстанції в Москві та навіть самого Сталіна. Останній відреагував 26 квітня 1926 року спеціальним листом тодішньому генсеку КП(б)У Лазарю Кагановичу та іншим членам Політбюро КП(б)У щодо «націонал-ухильництва» в УСРР, присвятивши третину листа саме Хвильовому [9, с. 152]. Та – звернімо увагу! – окремо Сталін застерігає: Хвильовий аж занадто захоплюється, як пише вождь, «якоюсь месіаністичною роллю української молоді інтелігенції» [9, с. 152–153].

Сталін точно вгадав. Хвильовий робив ставку не на ватажків тогочасних ворогуючих літературних угруповань, зіпсованих власними амбіціями і розрахунком на партійні «пряники», а саме на молодь, на тих, хто здатен мислити незаангажовано, неординарно, неформально.

Холуйське упадання українських політиків і переважної більшості інтелігенції перед усім московським як найзначнішим інтелектуальним явищем, провінційний рівень амбіцій, розмита, малоросійська ідентичність – усе це стало мішенню Хвильового. Він – проти тих, хто за літературу лише про комуни й трактори, за ту літературу, яка потрібна лише партії та освячена нею. Почуття свободи у Хвильового сягає апогею навесні 1926 року. Саме тоді, ще до сталінського листа,

^{*} Ще за часів СРСР і УРСР фактично першим розкуто і всупереч культивованим традиціям про Миколу Хвильового у 1987 році написав Сергій Гречанюк [6, с. 17–26]. Пам'ятаю, як ця публікація вже в «перебудовні» горбачовські часи викликала до певної міри шок у партійних ідеологів в Україні та примусила їх чи не вперше уважніше придивитися до особи та спадщини Хвильового.

^{*} На підтвердження цих слів можна навести, скажімо, те, що писалося про Миколу Хвильового в 1959 році (вже в часи хрущовської «відлиги») у київському журналі «Вітчизна»: «Покалічений уламок арцибашевщини, хворий ідейно, духовно, морально, цей письменник, як свідчить більшість його творів, належав до прямих епігонів буржуазного декадентства і тому закономерно відійшов у літературне небуття. Ненависник Шевченка, формалістичний істерик, що мав дивну пристрасть до всього темного, брудного, нездорового, роздвоєного, що спільного він міг мати з передовою українською літературою, з її традиціями, з основними напрямками її розвитку!» [7].

з'являється третій цикл його памфлетів – «Апологети писаризму». І це була справжня бомба. Заключний, тринадцятий памфлет мав скандально-немислиму назву: «Московські задріпанки».

Йому були потрібні суперники для словесного герцю. Тоді він оживав і випромінював нестримну енергію. М'ятеж – його спеціальність. В «Апологетах писаризму» він пише: «Українська економіка – не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що оскільки українська культура, виростаючи з своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз все-таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця... Малоросія вже одійшла в «область преданія»... Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну так і ми – самостійна» [10, с. 573]. І далі: «...Досить «фільствувати» – «дайош» свій власний розум!.. В Європу ми підемо вчитися, але з затасною думкою – за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задріпанок, чого ми хочемо?» [10, с. 575].

У памфлеті «Україна чи Малоросія?» Хвильовий наполягає: «...Україна буде доти пляцдармом для контрреволюції, доки не пройде той природний етап, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав» [11].

Отже, державна незалежність України немінуча, адже це пройшли всі народи Європи, відтак протидіяти цьому – значить бути гальмом прогресу. Одним розчерком пера Хвильовий перетворив на таке гальмо компартію і всіх її вождів – столичних і регіональних. Хто ж міг йому таке вибачити? Поява сталінського листа означала, що полювання на Хвильового розпочалося. Памфлет «Україна чи Малоросія?» забороняють до друку.

Через 20 років, у 1946-му, Євген Маланюк напише: «Чим був у дійсності виступ Хвильового? Не рядом сумбурних памфлетів (які досі «ци-туються»), але **поставою Особистості**. Цього Росія ніколи не вибачає і не терпить (Чадаєв і т. і.)» [12].

А в 1926 році, ім'я Хвильового з'являється в суперсекретному обіжнику ГПУ УСРР під назвою «Про український сепаратизм». Пафос цього важливого документу полягав, власне, в тому, що його автори ставилися з апіорною підозрою до всіх, хто сприйняв політику «українізації», зокрема, до її речників у сфері культури: «Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперішнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів.

Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики...

Термін «культурної роботи» заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилася.

«Культурна боротьба» набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну

більшість найвидніших представників укр(аїнської) контрреволюції» [13, с. 256].

Обіжник орієнтував на збір усебічної інформації про прихильників «українізації», а висновок був такий: «...На роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу» [13, с. 266].

Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників ППУ задовго до відкритого наступу на «українізацію» розгортало (зрозуміло, з відома партійного керівництва) власну контрукраїнізацію, готуючи в такий спосіб компромат проти всіх, кого чекісти вважали «небезпечними» для комуністичного режиму [14]. Знаючи це, можемо тепер зрозуміти, чому так блискавично, точно, адресно чекісти вже з 1933 року в Україні будуть трошити українську інтелігенцію, знаючи кого брати, про що розпитувати, у чому, в яких саме «гріхах» примувати «ззізнаватись».

У згаданому секретному обіжнику «Про український сепаратизм» про Хвильового згадано так: «Велику увагу приділяють шовіністичні кола, між іншим поету Хвильовому, не дивлячись на те, що він є членом КП(б)У. Шовіністична закордонна преса інколи передруковує з наших журналів окремі його твори і прагне зробити на нього націоналістичний вплив... З цього приводу один з авторитетних представників харківської правої громадськості висловив таку думку: «Хвильового ми можемо підтримувати. На українських комуністів ми повинні робити наш вплив і проводити роботу так, щоб вони не відходили від нас, а разом з нами боролись за українізацію, за Україну» [13, с. 263–264].

Поза сумнівом, Хвильовий підпадав під рекомендації згаданого обіжника щодо необхідності «не обмежуватися простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видних представників українських антирадянських течій...» [13, с. 266].

Тим більше, що Хвильовий, особистість харизматична, мав якийсь особливий магнетизм. Він не був формальним літературним вождем, але при цьому до нього прислухалися, з ним рахувалися. Особливий вплив мали його публічні виступи. Аркадій Любченко згадував: «Говорити на засіданнях, зборах завжди починав дуже спокійно, поважно і це створювало одразу напружену пильність, тишу. А він – ще глухішим голосом, ще інтимніше якось і переконливіше. А коли запалювався – бив кулаком по столі, скакував, бігав, і перекирчати його було неможливо. Але можна було вдатним чулим підходом, товариським і гострим дотепом одразу розсмішити» [15].

Інтелектуальний лідер, Хвильовий збурював, викликав спротив, у прямому сенсі слова хвилював, хоча навіть не виглядав як «вождь». Григорій Костюк про першу зустріч із Хвильовим напише: «Раптом, якось непомітно, зайшла непоказна, середнього зросту, щупленька, зі смуглявим облич-

чям, людина. Присутні заворушилися й відразу обступили її. Масенко штовхнув мене і мовив:

– Хвильовий.

Я глянув і остовнів. Оцей непомітний маленький чоловічок, у темній «косоворотці», в сандалях на босу ногу, з вихростою чуприною – оце Хвильовий? Оце той грізний полеміст, що потрясав і потрясає українським культурним і політичним світом? Це той, хто вивів з рівноваги навіть самого Сталіна в Кремлі?» [16, с. 253].

Задля справедливості слід зауважити, що Хвильовий своїми неординарними якостями виводив з рівноваги, не лише «кремлівського горця», а й декого із значно ближчого харківського партійного і письменницького (або ж партійно-письменницького) середовища. Відтак харківським чекістам було на кого спертися, коли вони почали розробку Хвильового. Недаремно справа-формуляр, крім традиційно-обов'язкових повідомлень ін форматорів, містить чимало зразків, сказати б, чекістського літературознавства – відгуків про літературну долю і творчість Миколи Хвильового.

«Перш за все, треба визнати прилюдно: М. Хвильовий не просто розумна, а надзвичайно розумна людина. Крім того..., він надзвичайно хитра і дипломатична людина. І якраз в цій надмірності – його слабке місце. Чайковський був «царем і рабом мінора» і так само М. Хвильовий – «цар і раб хитроців». Дякуючи перевазі дипломативання над безсторонньо-розумовими здібностями, з Хвильовим трапилось те, що визначається формулою: «сам себе перехитрував» [1, арк. 51].

Це – не традиційне донесення секретного співробітника. Це – уривок з розлогого, ретельно відредагованого машинописного тексту під назвою «Нове амплуа Миколи Хвильового», що зберігся у справі-формулярі. Схоже на статтю, що мала в черговий раз «викрити» Хвильового (в даному разі у зв'язку з виходом журналу «Літературний ярмарок»). У тексті, там, де пояснення в дужках, можна побачити авторський криптонім «Л.С.»*, однак наприкінці цього тексту знаходимо чорнилами дописану дату – 29/XI і в лапках слово «Інженер», що цілком може означати: автор тексту таки міг співпрацювати з ППУ. Проте в даному випадку головне не це. Цікаво те, наскільки правомірно автор тексту називає Хвильового «царем і рабом хитроців».

Тут не місце давати характеристики літературному шляхові Хвильового. Проте для мене цілком очевидно, що упродовж цього шляху, потрапляючи у скрутні політико-ідеологічні ситуації (а часом свідомо заводячи себе у них, як у випадку з літературною дискусією середини 1920-х років), Хвильовий завжди намагався «переграти» владу. Логіка його поведінки була приблизно такою: треба офіційно покаятись – «спокутую» провину, вима-

* Саме «Л.С.» був, зокрема, автором рецензії на роман Юліана Шпола (Михайла Ялового) «Золоті лисенята». Ця рецензія передрукована у томі вибраних праць Шпола, що виданий у 2007 році в Києві [17].

гають офіційно щось визнати – «визнаю». І це не був цинізм. Такою була ціна збереження внутрішнього інтелектуального суверенітету, захисту кола однодумців, на яких спирався, зрештою ціна можливості жити і працювати далі.

Уявімо, наприклад, якими були наслідки того, що Хвильового у квітні 1926 року «відзначив» у своєму листі сам генсек ЦК ВКП(б) Сталін. У травні того ж року з'являється стаття глави уряду України Власа Чубаря проти Хвильового. У червні останнього критикують на партійному пленумі, а у листопаді на X з'їзді КП(б)У генсек ЦК КП(б)У Лазар Каганович (він приїхав в Україну за сталінською рекомендацією у квітні 1925 року і перебуватиме на згаданій посаді до липня 1928 року) «вписує» Хвильового в національний ухил разом з наркомом освіти УСРР у 1924-1927 роках Олександром Шумським.

До речі, одним з ключових обвинувачень проти останнього було його сприяння Хвильовому. Наприклад, 12 травня 1926 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У практично всі представники тодішнього партійного «Олімпу» дорікали Шумському його поблажливим ставленням до Хвильового. Зокрема, Микола Демченко заявив: *«Літературна дискусія це й тому є фактом політичним, що до поглядів, які в ній представлені, приєдналися такі люди політики як т[овариш] Шумський. Я говорив з ним неодноразово на цю тему і не чув від нього, що він відмежовується від Хвильового... Ніхто не наважився виступити проти Хвильового, з осіб, які користуються кредитом так званої української громадськості. Ні Шумський, ні Гринько. Хвилю вони розглядають як чиновника з апарату»* [18, арк. 70].

Шумський у своєму виступі підкреслював, що він не проти критики Хвильового, але закликав не вихоплювати окремі фрагменти його творів, визнавав, що Хвильовий вступив *«за свої традиції революційної боротьби на Україні, за соціалізм він буде боротися як український комуніст... Хвильовий не хлопчик і робити з нього хлопчика не можна, він серйозна людина...»* [18, арк. 77].

У 1926 році на червневому пленумі ЦК КП(б)У, який розглядав питання про підсумки українізації і на якому розпочався новий тур брутальної критики Олександра Шумського, ім'я Хвильового згадувалось доволі часто. І знов останнього боронить Шумський: *«Коли б я хоч на хвилину припустив, що комуніст Хвильовий може закликати, може вести пропаганду і агітацію, в якій би то не було формі за те, щоб Україна стала буржуазною республікою і перейшла на шлях капіталістично-національного відродження, я би зараз же, сьогодні, запропонував би його виключити з партії. Але я глибоко певний, що це не так»* [19].

Проте доля Шумського як наркома освіти УСРР була вже фактично передвирішена: йому не могли вибачити того, що він запропонував Сталіну замінити Лазаря Кагановича на посаді генсека КП(б)У місцевим українським керівником. 2 лю-

того 1927 року Шумського буде звільнено з посади наркома освіти, а публічне шельмування Хвильового тривало і воно було майстерно зрежисоване. Його представляли «націоналістом», «фашистом», «підголоском буржуазії та куркулів». Його, «царя хитрощів», спіймали на очевидній суперечності: ти клянешся партійно-класовими категоріями, але що ти ними обрuntuєш? Вільну – від Москви – Україну?

Для Хвильового це виразний сигнал: треба каятись. У грудні 1926 року в газеті «Вісті ВУЦВК» з'явилась заява Хвильового та його колег по ВАПЛІТЕ Олеся Досвітнього і Михайла Ялового. Вони каюлись і визнавали, що *«наші ухили від партійної лінії... були широко використані ворожими пролетарській революції елементами»* [20]. Ця трійця (або «три мушкетери», як їх ще називали друзі) підкреслювала, що уважно обміркувавши справу, побачила власні *«ідеологічні і політичні помилки»* і запевняла, що одверто їх зрікається [20].

У січні 1927 року Хвильового з колегами виключають із ВАПЛІТЕ. Та його це не бентежить: він виграв рік, виходять ваплітянські видання і він друкується в них. До речі, це по-своєму відзначить у щоденнику Сергій Єфремов. 27 січня 1927 року він записує: *«Вапліте» себе розпустило. Ця «Всеукраїнська Академія пролетарської літератури» попала в неласку в начальства. Спочатку примусили її викинути її фактичного голову й фундатора Хвильового, потім напосілись на неї за те, що в своєму журналі дає місце статтям того ж Хвильового та ще Христюка... Чутка є, що самознищення організації та закриття журналу наробило деякого переполоху серед начальства: воно сподівалося покори, а не такої, хоч і нешкідливої, фронди»* [21, с. 580].

Більш категорично висловлюється інформатор під псевдом *«Літератор»*. Він твердить, що *«гасло Хвильового – «Боротьба з Москвою» – повторюється і Кулішем, що чітко підкреслює, що між Президентом Вапліте – КУЛІШЕМ і буцімто виключенням з Вапліте ХВИЛЬОВИМ повна ідеологічна рівність... «Президент» Вапліте Куліш і Хвильовий – однакових поглядів: вони проти національної політики партії... Хвильовий ясно говорить у «Вальдшнепах»: «комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собирателя землі руської»* [1, арк. 43–44].

У січні 1928-го ВАПЛІТЕ ліквідують, або, як тоді висловлювались, академія «самоліквідувалась». Публічна атака на Хвильового вступає в нову фазу: його починають «викривати» у зв'язку з появою другої частини роману «Вальдшнепи». Цей роман було написано у розпал дискусії в 1926 році. Він друкувався у 5 і 6 числах журналу «ВАПЛІТЕ» за 1927 рік, але увесь наклад 6-го числа було знищено. Врешті-решт, як точно зауважує Сергій Гречанюк, на всю творчість Хвильового починають дивитися крізь призму незакінченого роману «Вальдшнепи» і неопублікованої статті «Україна чи Малоросія?» [6, с. 20].

Проте Хвильовий вистояв. Він розуміє: попри все в партії треба залишатись. Це – єдиний шанс зберегти свободу. Відтак знов треба «спокутувати гріхи» і визнавати, що мають рацію його критики. Навіть такі, як, наприклад, відвертий погромник, завідувач сектора ЦК КП(б)У Андрій Олінтер, який (ніби за якимось майже містичним збігом) мав псевдонім «Хвиля».

29 лютого 1928 року у газеті «Комуніст» з'являється «Лист до редакції», надісланий Хвильовим з-за кордону, де він перебував на лікуванні. І це не просто чергове тривіальне «спокутування політичних гріхів». Це до певної міри гра, адже Хвильовий пробує пояснити, що саме він мав на увазі, коли писав «Україну чи Малоросію», «Вальдшнепів», «Кота в чоботях». А пояснивши, негайно посипає голову попелом: *«Відаючи себе на милість своєї компартії і її Центрального комітету, зокрема, я перш за все вважаю за потрібне ще раз пригадати свої політичні помилки й ще раз засудити їх... Агітуючи ж партію стати в боротьбі двох культур на боці культури української, я тим самим втягував партію по суті в невідгдану і ганебну «сіделку» з українським націоналізмом... Кінець свого роману «Вальдшнепи» я знищив і, знищивши, думаю тільки про те, як би мені хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я... Я публічно прошу пробачення (хоч би умовного) у всіх тих товаришів, що з ними я протягом кількох років вів запеклу боротьбу»* [22].

Понад те, Хвильовий запевняє: *«Я закликаю всіх своїх літературних однодумців сприяти утворенню Федерації Радянських письменників... Я прошу тих таки однодумців не вважати цю мою заяву, що її написано, не щиро. Ця заява є продуктом того психологічного перелому, який на зривав у мене декілька років і що остаточно вивів мене з тупика тільки тут, у Західній Європі. Ті спостереження, які я здобув за кордоном, остаточно переконали мене, що я весь час йшов не по тому шляху, по якому я мусив йти, як комуніст»* [22].

Саме тут час нагадати, що написав Хвильовий у своїй автобіографії ще у 1924 році: *«...Я з більшою впевненістю називаю себе комунаром, ніж комуністом»* [23]. І комунар у черговий раз перемагає комуніста. Доводить це і справа-формуляр, в якій залишилося чимало свідчень того, як Хвильовий насправді ставився до своїх «покаянь», а заразом до своїх критиків. Наприклад, у (здається) ще ніколи недрукованому, але перлюстрованому листі до Михайла Ялового у лютому 1928 року з-за кордону: *«Ми написали «зречення»? Написали. Чого ж іще від нас вимагають? Лизати комусь задницю, чи що? Що-ж до «Вальдшнепів», то я певний, що, не будь їх, все одно щось найшли б і припрягли б мені»* [1, арк. 19].

Отже, недаремно один з ангажованих чекістами знавців творчості Хвильового у своєму анонімно-му відгуку на цю творчість переконував, що лист

Хвильового до газети «Комуніст» свідчить радше про *«переляканість автора чи про тактичний маневр, ніж про щире усвідомлення контрреволюційності націоналізму»* [1, арк. 35].

Ще один приклад – слова, переказані інформатором: *«На вечірці у громадянина Шраг., Хвильовий заявив, що його позірний лист, як людини настрій, викликаний газетною трісканиною (трескотней) і він спробує реабілітуватися перед українською громадськістю»* [1, арк. 137]. Дмитро Донцов недаремно порівнював каяття Хвильового з каяттям Галілео Галілея. Як «цар хитрощів», Хвильовий знав ціну словам. І тим, які треба сказати для влади, і тим, які потрібні були тим, хто був здатен зрозуміти його коди.

І хоча один з інформаторів ППУ (до речі, він мав псевдо «Літератор») називає «каяття» в газеті «Комуніст» «надмірним», сіє сумнів у щирості Хвильового [1, арк. 15], тактика останнього спрацювала. «Індulгенцію» за каяття отримано: після повернення з-за кордону, у 1928 році Хвильовому дозволяють заснувати часопис «Літературний ярмарок». Тим самим колишні члени ВАПЛІТЕ отримують ще один шанс для продовження своєї боротьби. Це розуміли не лише ті, хто підтримував Хвильового. У жовтні 1928 року в одному з робочих зведень ППУ УСРР зазначалося: *«Найближчим часом намічений до випуску альманах «Літературний ярмарок». Ініціатором журналу є М. Хвильовий, який залучає до співпраці в альманасі всіх колишніх Ваплітян. Крім того, на сторінках журналу будуть друкуватися ВУССПП'івці і члени інших літерганізацій... Тенденція Ваплітян – всі гострі політичні питання протягувати через символічні пародії і «необразливі» за формою фейлетони... Фактично альманах буде органом Ваплітян, які прагнуть усіма силами мати свій окремий друкований орган»* [1, арк. 12].

Петро Панч у зв'язку з виходом журналу згадував: *«Сама назва і суперобкладинка, зроблена видатним художником Анатолієм Петрицьким, зразу виділили журнал серед сірої маси друкованих органів. Був оригінальний і зміст. До цього доклав сил кожен з письменників, що друкувалися в ньому. В цьому плані створена була і трибуна для обміну думками, що фактично заступала критичний відділ.*

Назвали її, для оригінальності, «Зелена кобила», в якій діють постійні казкові персонажі – Циган, Золотий Півник і Сірйй чортик Зануда.

Уже сама назва і фантастичні особи звільняли авторів од нудного академізму і давали можливість не додержуватися збитих штампів і канонів і навіть про серйозні справи говорити з лукавим смішком або як хто уміє, аби це було не нудно і дошкульно.

Редакція журналу називалась «Ярмарок». Складалася вона з одного відповідального секретаря, закоханого в цю справу Івана Сенченка, а на кожен новий номер визначався і новий редактор, який укладав його відповідно до своїх уподобань.

Це гарантувало оригінальність кожної книжки не тільки своїм змістом, а й формою» [24].

«Літературний ярмарок» став надто унікальним явищем, щоб не привернути уваги і чекістів, і конкурентів Хвильового. Це відбиває і справа-формуляр. Ось, наприклад, як інтерпретував значення журналу один з інформаторів, який мав псевдо «Марксист»: «У «Літ. ярмарку» № 2, що нині друкується, вміщено «Диспут про зелену кобилу», довкола якого велось багато розмов у письменницькому середовищі.

«Диспут» цей характерний своєю безглуздістю і нібито відстороненістю. Проте якщо уважно до нього придивитися і вдуматися, то можна зробити висновок, що основна суть «Диспута» зрозуміла лише дуже небагатьом «втаємниченим». А символічно «Зелену кобилу» можна вважати і Україною, і партією, і українською літературою тощо. Таким чином, у цьому «Диспуті» під виглядом «Зеленої кобили», можуть бути протягнуті будь-які контрреволюційні памфлети, завуальовані жартівливою та беззмістовною формою викладу» [1, арк. 46].

Ще один пильний інформатор (псевдо «Донбассовець») повідомляв: «Важко точно з'ясувати – чого хоче редакція, виставляючи «Зелену кобилу». На думку деяких товаришів, йдеться про КОБИЛУ, якій судилося вивезти українську літературу. Зелена вона тому, що молода.

Інші вважають, що зеленою вона зветься, на відміну від червоної літератури. Інші вбачають в зеленій кобилі, коняку, яка повинна увезти літературу до лісу (підпілля)» [1, арк. 47].

Одне слово, не давала спокою «зелена кобила» ні рецензентам Хвильового, ні чекістам. Понад те, перші миттєво відрегували на виголошену ним в першому випуску журналу формулу про «Велику Соборну Соціалістичну Радянську Україну» [1, арк. 49]. Якийсь анонімний рецензент, відгук якого залишився у справі-формулярі, друге число альманаху оцінив так: «В наш час, коли вся країна індустріалізується, коли всю громадську увагу кинуть на виконання п'ятирічки, «Літературний ярмарок» товче воду в ступі... Друкує нікому непотрібні, навіть шкідливі пасквілі...» [1, арк. 16].

Завершилося все традиційно: «Літературний ярмарок» припинив існування на 12 числі, наприкінці 1929 року. Слід визнати і те, що в останніх книгах альманаху почала виявлятися відразлива тенденція перетворення тодішніх видань на своєрідний «ринг», де трошили опонентів, тобто de facto займалися публічними доносами.

Такий стиль відверто унаочнився і в журналі «Пролітфронт». Його видаватиме Хвильовий з одnodумцями після «Літературного ярмарку». Важко сказати, чи щиро, але вони діяли за принципом: найкращий спосіб уберегтися від чужого дракона – завести свого власного. Вони переймають прийоми своїх суперників, засвоюють мову ярликів, таврувань, не соромляться обвинуватити своїх крити-

ків то у «фашизмі», у «націоналізмі» і навіть у... «хвильовизмі». Іван Дзюба точно зауважує, що мистецтвом політичної компрометації опонентів Хвильовий володів не гірше, ніж його недруги, «без цього тоді не було дієздатності (взаємні обвинувачення в «куркульстві», а потім ще у «фашизмі» були найдошкульнішою зброєю в устах суперників і найпростішим способом апелювати до прихильності влади, яка, однак, мала свій рахунок до всіх)» [25].

Проте невдовзі для Хвильового починається не удаваний, а справжній відступ: визнається першість Москви в усьому, визнається література лише на замовлення компартії. Восени 1929 року Хвильового як члена партійного осередку Державного видавництва України (ДВУ) «чистять» на засіданні Харківської окружної контрольної комісії під головуванням одного з найактивніших критиків «хвильовизму» Євгена Гірчака. У пункті «Слухали», зокрема, мовилося: «Із матеріалів, які є, а також запитань, встановлені факти недосить активної боротьби з клясовим ворогом на літературному фронті, а також недостатнього вскриття та пояснення перед партією своїх минулих помилок» [26]. У пункті «Ухвалили» було записано: «Вважати за перевіреного. Зауважити на потребу активізувати свою боротьбу з клясовим ворогом на літературному фронті, зокрема з тією ідеологією, що її раніш тов. Фітілів (Хвильовий) захищав і що її нині експлуатують ворожі партії і робітничій клясі елементи» [26].

Якщо декодувати цю партійну новомову, то від Хвильового попросту вимагають нового каяття, вимагають, щоб він довів свою ортодоксію ціною атак на тих, хто його колись підтримував чи підтримує. Він мучиться, вагається, але вибір треба робити.

Вважається, що третє і останнє каяття Хвильового сталося у 1931 році на зборах харківської організації письменників. Це не зовсім так. Був ще один важливий для розуміння подальших подій епізод. У березні-квітні 1930 року в залі Харківської опери відбувається показовий процес у справі сфабрикованої чекістами «Спілки визволення України» («СВУ»). Прямо на сцені було влаштовано лаву підсудних, місце для суддів і адвокатів – все те, що є у звичайній судовій залі. Судили 45 представників української інтелігенції, які нібито прагнули повалити більшовицький режим в Україні, відродити УНР і продатися «інтервентам». Лідером оголосили академіка Сергія Єфремова. Поза сумнівом, Хвильовому була зрозумілою абсурдність обвинувачень і абсурдність суду*.

* Григорій Костюк згадував: як тільки з'явилися повідомлення про арешти у справі «СВУ», в середовищі Хвильового сталося замішання. Не вірилось, щоб представники інтелігенції могли плекати якісь відверто терористичні та контрреволюційні плани: «Розповідали, що нібито Хвильовий, Досвітній, Яловий і Куліш вирішили піти до ЦК партії й вияснити глузд цієї акції. В ЦК їх прийняли. Були здивовані, що ці письменники, члени партії, мають сумніви, ба більше – недовір'я до органі-

Тим не менш саме Хвильовому влада зробила пропозицію, від якої від не зміг відмовитись: написати матеріал із засудженням «СВУ». Його «озброїли» перекладеним російською текстом фрагментів щоденника Сергія Єфремова (до речі, тоді доступним не для посполитих, а лише для найвищого керівництва), який містив критичні випадки проти більшовиків.

Невідомо, чи наважився Хвильовий зайти до Харківської опери під час процесу у справі «СВУ». Проте відомо інше: у газеті «Харківський пролетар» 16, 21 і 25 березня 1930 року він друкує дві статті (у другій було дві частини) у зв'язку із процесом, достатньо брутално лає та викриває Єфремова й інших. «Цар хитрощів» дедалі більше розуміє – гратися більше не дадуть. Потрібна повна капітуляція. Перетворення на раба.

І ось з'являються статті – «А хто ще сидить на лаві підсудних? (до процесу «Спілки визволення України»)» та «За щоденником С. О. Єфремова – вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям»». Перша з тих статей розпочиналась так: «Державна політична управа не помилилася: вона натрапила на найголовніший штаб бойової контрреволюційної організації... Зізнання панів із «СВУ»., їхня цілковита ідейна капітуляція перед залізною робітничою логікою більшовицьких політичних концепцій, оголошення єфремовського захалавного щоденника з «фольклором» базарної спекулянтки-перекупки, з тупоголовими міщанськими анекдотами, з антисемітськими афоризмами запеклих погромників – все це завдає такого удару українській контрреволюції, що їй приходить тепер не стільки верещати й шуукати, скільки тяжко зітхати й чухатися» [27].

Друга стаття закінчувалася такими словами: «Процес «СВУ» остаточно розвінчав божка старої гопаківсько-шароваристої України. Він показав всю його нікчемність, допотопність, і всю його огидну безсилу ненависть до робітників і селян. Щоденник все це стверджує. Щоденник це раз показує нам справжнє обличчя «совісті землі української», через щоденник ми ще раз бачимо, на якому низькому інтелектуальному й моральному рівні стоять недобитки української контрреволюції» [28].

Ті, хто надавав Хвильовому для «аналізу» щоденник Єфремова, розраховали досить точно, адже академік не тільки відверто демонстрував своїми записами (зробленими винятково для себе) політичні симпатії й антипатії, він неодноразово кри-

тично висловлювався на адресу Хвильового, що не могло не зачепити останнього*.

Проте це ще було не все. У першій своїй публікації Хвильовий оголошує пошук «штабного підголоску єфремовщини», тобто... «хвильовізму»: «Саме хвильовізові ми в ці дні не хочемо дати просочити крізь кільце обурення робітничо-селянських мас» [27]. Далі Хвильовий стверджує, що паралельно з конспіративними діями «СВУ» речник хвильовізму (Хвильовий починає говорити про себе у третій особі) «розкидує праворуч і ліворуч «революційні» фрази і, прикриваючись тими ж таки «революційними» фразами і навіть партквитком, без всякої конспірації штурмує партію своїми контрреволюційними памфлетами й, нарешті, остаточно знахабнівши, як нахабніє конжен ухильник від лінії партії, пише свою націоналістичну програму в статті «Україна чи Малоросія?» та в романі «Вальдшнепи». Здекласована інтелекція (в деякій своїй частині напівінтелекція) конче загубила голову... Тут уже не приходить гадати, був чи не був хвильовізм підбрехачем єфреміщини, тут залишається поставити його до стінки» [27].

Один з ключових висновків публікації був такий: «...Поруч з єфремовщиною на лаві підсудних мусить сидіти (і сидить!) хвильовізм. Не Хвильовий, не його друзі, що йому і їм партія дала можливість виправляти свої помилки і працювати для пролетарської справи, а хвильовізм як певне соціальне явище» [27]. Потім Хвильовий ніби схаменувся після написаного вище: «Правда, судити якусь громадську течію, не чіпаючи цієї течії речників – річ неможлива. Але для тогож єсть чимало таких хвильовістів, які не тільки ніколи не писали покаяних листів, але які й досі фігурують у нас, як справжні пролетарські поети. Давайте зачепимо їх» [27]. А далі Хвильовий робить по суті річ неприпустиму: він «рекомендує» для критики Гео Шкурупія, якому відводить роль «підбрехача єфреміщини» [27]. Завершується стаття твердженням про те, що на лаві підсудних, крім «єфреміщини», сидить і хвильовізм: «Зв'язавшись з укра-

* Так, 14 січня 1927 року Сергій Єфремов занотував: «Перечитав у рукопису заборонену статтю М. Хвильового – «Україна чи Малоросія?» – полеміку проти большевицьких публіцистів Юринця та Хвилі. Автор – теж большевик, але здорово силе своїм колегам за «малоросіянство». Тому-то статтю й заборонено. На жаль, як у всіх публіцистичних виступах Хвильового, й тут немає «центра», окремі видатні місця тонуть у великомовній балаканині та чисто хлоп'ячій звичці на кожному місці цитувати «авторитетів», іноді підозрілих. Може б він і виписався на публіциста, але, видимо, цій стороні його діяльності покладено край. Не буде ж комуніст нелегально виступати проти комуністів...» [21, с. 453]. 1 березня 1928 року, після прочитання «покаянного» листа Хвильового з Відня, Єфремов записує: «Вчора каявся П'ятаков, сьогодні кається Хвильовий. Каються за опозицію, каються за помилку, за оповідання. Далі, мабуть, каятимуться за те, що обідають без дозволу начальства. Тон, особливо у Хвильового, рабський: здаються «на милість моєї партії»... Скептики, правда, це каяття пояснюють по-марксистському: бачте, Хвильовий у Відні, а гроші на прожиття в Харкові, отже хоч-не-хоч, а мусиш каятися» [21, с. 595].

безпеки. Щоб їх переконати, викликали з ППУ чи не самого голову Балицького з відповідними «доказовими» документами. Що саме говорив їм сам шеф ППУ, які факти й документи представив їм, щоб виправдати арешти навіть заслужених вчених і літераторів, і чи переконав він наших шукачів правди – це залишилося тасмицею. Відомо тільки, що після того ніхто з них не проявляв уже скептичного вільнодумства щодо СВУ... Їм, очевидно, недвозначно натякнули, що їхня діяльність якоюсь мірою забулюється з антинародною діяльністю СВУ і що вони повинні турбуватися не долею «пійманих на гарячому злочинців», а власною долею» [16, с. 269].

їнським націоналізмом, хвильовізм на всіх процесах, подібних до процесу «СВУ», буде до кінця своїх днів супроводжувати свого ж таки патрона. Тільки остаточна загибель української контрреволюції звільняє націоналістичний ухил від ролі підбрехача, бо остаточна загибель української контрреволюції несе загибель і хвильовизмові» [27].

Коли у 1932 році вийшов перший том його вибраних творів, Хвильовий написав до нього передмову. Вона часом виглядає дивно. Хвильовий визнає, що був «рупором фашизму», що не «перебудувався» тощо. Проте на свій захист він наводить те, «як відгукнулася буржуазна преса» на збірку його оповідань, виданих німецькою мовою. Високо оцінюючи письменницьку майстерність Хвильового один із західних бюлетенів робив ключовий висновок щодо перекладеної книжки: «Для дозрілих читачів, для молоді й народних бібліотек непридатна, комуністична!» [29, с. 618]. Цитуючи це, Хвильовий резюмує: «Так думає буржуазний рецензент, і так зовсім не думає дехто із наших радянських критиків. Хто ж із них помиляється?» [29, с. 619].

Отже, після всього ним же власноруч написаного (достатньо згадати памфлети) Хвильовий демонстрував не просто виразні, а часом, делікатно висловлюючись, непривабливі зразки власної амбівалентності, якогось хворобливого мазохізму. Проте не все було так просто. Не даремно, говорячи про «покаянні» публікації та виступи Хвильового, Юрій Шевельов (Шерех) зауважував: «Воістину не знати, де в усьому цьому самобичуванні кінчається пародія і де починається фанатизм самозапечення» [30, с. 42].

1930 рік виявився особливим в житті Хвильового через дві обставини. Насамперед тому, що він переїхав до будинку «Слово», який спеціально для письменників побудували у 1928 році. З 1930-го він став прихистком багатьох відомих українських радянських літераторів. Тут їх розселяли, облаштовували, обсаджували інформаторами. Щоб контролювати, а згодом заарештувати. Саме тут з 1930 року на третьому поверсі у квартирі № 9 мешкав Микола Хвильовий.

Аркадій Любченко, як один з мешканців цього будинку, відверто писав про те, що помешкання тут визначались догідністю, а от життя в цій «позолоченій клітці» гнітило: «Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клубах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, – мусили перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почувавши себе навіть удома достатньо вільними. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідом... Коли трохи згодом... почався несамовитий розгром української літератури..., коли державна агенатура дедалі на-

стирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нищорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожилців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли неведовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у тюремну безнадійну безодню, – цей сірий історичний будинок дістав нову назву – «крематорій», що міцно і назавжди прикипіла до нього» [31, с. 421–423].

По-друге, саме 1930 року, здавалося, комуністи могли нарешті святкувати перемогу над комунаром Хвильовим. Недаремно у червні на XI з'їзді КП(б)У Станіслав Косіор спеціально говорить кілька слів на захист Хвильового: «...Час вже припинити цькування тов. Хвильового за його старі гріхи, що роблять деякі наші гарячі, дуже принципові товариші...» [32]. Генсек ЦК КП(б)У аргументує, чому це він раптом боронить колишнього «націонал-ухильника»: йдеться про статті Хвильового з приводу процесу «СВУ». Проте і після цього сановного захисту цькування не припиняється. Ортодоксальні партійні публіцисти при нагоді і без такої згадують «хвильовім». Понад те, як ми вже знаємо, саме у 1930 році ГПУ УСРР розпочинає тотальне стеження за Хвильовим і на світ з'являється справа-формуляр.

Мотиви цієї появи добре позначив один з інформаторів під псевдом «Ган». У його повідомленні від 24 жовтня 1930 року є такі слова: «Здається, що немає потреби говорити про те що великі кола української інтелігенції цілком по-своєму проводять лінію партії в національному питанні. Немає також потреби говорити чому вони по своєму її проводять, яка їхня політична установка – про це говорилось. Йдеться про те, щоб виявити, які форми має теперішня їхня діяльність, бо змістом вона антирадянська, антикомуністична-націоналістична... Думка така, що найнергійніше і найсміливіше проводять свою діяльність культурно-мистецькі організації, де тепер найбільше той частини української інтелігенції, яка кличе енергійно будувати українську культуру, плекати в масах українську свідомість, українські національні почуття. Всякі театри, опери, малярні, об'єднання і т. д. – ось де оселище цієї роботи.... Важливе не те, що ХВИЛЬОВИЙ чи ШУМСЬКИЙ проявили націоналістичний ухил, а те що націоналісти українські оточили їх своєю симпатією. Перша поразка дала привід це більше активізуватися, енергійніше взятися за роботу. Маємо цілу низку творів, вистав на сцені і т. д. явно націоналістичних, брак відповідних кадрів для культурботи на заводах – дає можливість українським націоналістам і там розгорнути свою діяльність. Вони використовували всяку можливість – клуб, паради, збори, засідання, вистави, щоб усюди бути – ніде не пропустити... На сьогодні стан не змінився і наше завдання вияви-

ти, чи вся ця діяльність проходить неорганізовано, чи є тут певне керівництво, провід організованість» [1, арк. 1].

Я вже наголошував, що справа-формуляр містить документи і матеріали про Хвильового, які збиралися не лише з 1930-го, а з більш раннього часу. Інформатори аналізують все – не лише його твори, а й його біографію, історію життя, політичні уподобання, контакти, розмови, настрої, поведінку.

Наприклад, у справі є недатований і невідданий відгук на творчість Хвильового, виконаний у стилі політичного доносу. Зокрема, тут можна знайти твердження про те, що нібито він закінчив Харківський університет (що не було правдою), але «приховував і приховує» свою освіту [1, арк. 24]. Окремо автор записки зупиняється на вступі Хвильового у партію. Сталося це у квітні 1919 року, а автор записки стверджує, що у 1920 році і що вступ цей був «свого роду «сімейною драмою» – всі близькі Хвильовому люди були страшно проти цього вступу. Проти нього була і та особа, в яку був закоханий Хвильовий... Хвильовий тоді ж пустив у оберт фразу, що стала крилатою і що згодом з такою насолодою була підхоплена та розповсюджена: «На ці речі слід дивитись значно простіше, просто партійність нині – найбільш зручна форма... (Пропуск у тексті. – Ю.Ш.)». Зі вступом у партію Хвильовий, який і раніше ще звертав на себе увагу громадянства..., стає в центрі такої уваги» [1, арк. 24]. Загальний висновок записки такий: «Анархічний індивідуалізм, міщанське естество, що родить його навіть з Ігорем Северянином, відсутність класової бази, тяжіння до міщанства і якість любовне оміщанування комуністів, вибір із всього сучасного життя негативноміщанських сюжетів, без виявлення свого ставлення (ставлення партійця) до потворних явищ нашої епохи – таким є Хвильовий» [1, арк. 25].

А ось, наприклад, повідомлення інформатора про лекцію, що її влаштували 12 січня 1929 року в харківському будинку літератури імені Василя Блакитного. Московський гість, заступник завідувача агітпровідділу ЦК ВКП(б) Платон Керженцев (до речі, один із фундаторів системи більшовицької цензури) прочитав лекцію про завдання художньої літератури, про шляхи поліпшення національних літератур. Після лекції всіх запрошують до столу. Хвильового немає. Він з Михайлом Яловим, Іваном Сенченком та найближчими друзями грає в більярд, не хоче вечеряти з москвичами. Ось що пише про це інформатор: «Це було якесь душевне небажання, внутрішній протест проти пропозиції з'єднатися з російськими товаришами по перу. Вони розуміли..., що йти потрібно, доведеться, але не хотілось, бо знали, що тим, що вони сядуть за стіл, вони підписують акт зв'язку з Москвою» [1, арк. 48].

Все, що накопичувалось у справі-формулярі, має одну виразну домінанту: вимальовується нега-

тивний портрет Хвильового як «нещиро» особи, «неповноцінного» комуніста, як особи, що плакає латентні «контрреволюційні» задуми. То ж не дивно, що чекісти постійно ставлять запитання, а чи не створив Хвильовий якусь «організацію», чи не є він її лідером? Збереглося чимало свідчень того, що Хвильовий реально гуртував навколо себе однопідумців. Так було, наприклад, у 1924 році, коли він створював літературну групу «Урбіно». Саме з цієї групи наприкінці 1925 року постала ВАПЛІТЕ. Співтворцями академії були Михайло Яловий, Олесь Досвітній і Хвильовий. Три мушкетери, як їх називали, неформальні та непередбачувані. Проте ключова фігура – Хвильовий. Він домінує на інтелектуальному полі, відшукує близьких за способом мислення людей.

У справі-формулярі є чимало свідчень інформаторів про те, що Хвильовий та його колеги мали тісні зв'язки з театром «Березіль» і Лесем Курбасом. Наприклад, один з інформаторів повідомляє: «Любченко мешкає в гуртожитку Березіля... До нього часто ходять українські поети на чолі з Хвильовим і Тичиною. Збираються зазвичай по 3, 4, 5 осіб. Ці зібрання по можливості приховують від сторонніх очей. Деякий час тому, коли збирались влаштувати вечірку спільно з активом Березільців..., Любченко заявив, що треба відкласти, оскільки за ними зараз стежать» [1, арк. 78]. Датована 1930 роком і вже згадана анонімна записка під назвою «Про українські літературні кола» містить таке твердження: «Група «Вапліте» припинила своє організаційне існування. Проте внутрішній міцний зв'язок і спільність в ідеологічному забарвленні її діячів залишилися, і ніщо не говорить про відхід найвидніших з них від націоналістичного світосприйняття» [1, арк. 35]. Понад те, автор записки переконаний і переконує ІПУ: «Є щось, що приховується, що з'єднує в особливу групу значну частину українських письменницьких кадрів, не виключаючи і деяких членів партії. І це щось не вичерпується спільністю мови» [1, арк. 39].

17 березня 1933 року інформатор під псевдом «Професор» повідомляє: «Хвильовизм, як літературно-політичний напрям був, як відомо розбитий. Тим часом экс-ваплітянська група переховала свій склад і дружні взаємозв'язки поміж старими соратниками. Їй пощастило зберегти певну внутрішню суцільність і уберегтися від диференціації. Існуючи в формі неофіційного «содружества», вона сподівається на кращі часи і намагається дістати певний вплив на літературну та національно-культурну політику... Навчені гірким досвідом экс-ваплітяни особливо бояться тепер будь чим себе скомпрометувати в політичному відношенні. Отже, про всякі б[ільш] м[енш] відповідальні справи розмовляють вони виключно серед своїх у дошку. Але оскільки вони зацікавлені поширенням впливу, розмовляють на одинці і з б[ільш] м[енш] корисними людьми з іншого табору. Підхід обережний... Щодо обережності то у групі є відомо-

сті, що за ними стежить або може стежити ППУ. Про таку обережність іноді випадково згадують КОПИЛЕНКО та СЕНЧЕНКО. ППУ групу, в кожному разі, цікавить і вона певне уявлення про зацікавленість до себе має» [1, арк. 104, 105].

Зацікавленість чекістів насправді була і вона не зменшувалась до останніх днів життя Хвильового. У квітні 1933-го вже згаданий «Професор» коротко переповідає історію літературної кар'єри Хвильового, а завершує своє коротке повідомлення так: «ХВИЛЬОВИЙ стає ватажком свого роду партії, що згодом виявляє свою нацдемівську та к. р. природу, доходючи згоди з київськими діячами і дістаючи співчуття закордонних фашистів. ХВИЛЬОВИЙ починає каятись, особливо ж після «Вальдшнепів» (свого к. р. твору) в № 6 «Валпите», а потім після СВУ (стаття «Хто ще сидить на лаві підсудних», відповідь на запитання: хвильовим). Останні роки поводить тихіш. Хворіє на ТБЦ (лікувався й за кордоном, випиває). Особливо близький до О. ДОСВІТНОГО, ЯЛОВОГО, ВИШНІ, ЛЮБЧЕНКА. Член міськради Оргкому. Має партійні зв'язки. Добре відомий і в Росії» [1, арк. 107]. «Поводиться тихіш» – крім іншого, означало: нічого вартісного не написав з 1930 року, себто з моменту фатального переїзду до будинку «Слово».

Особливо вражають документи, що з'явилися напередодні самогубства Хвильового. Його дружина Юлія Уманцева, якщо вірити Аркадієві Любченку, навесні 1933 року сказала йому: «Щось буде, щось трапиться, от пом'янете моє слово. Микола дивно якось натякнув, а ви ж добре знаєте його страшину... оту його проклятуцу інтуїцію» [31, с. 423].

Документи із справи-формуляра підтверджують, що Хвильовий «проклятуцу інтуїцію» таки мав. Насмілюся стверджувати: він здогадувався, що чекісти інтенсивно концентрують короткі відомості і про нього, і про його колег*. Проте навряд чи він здогадувався, що з певного періоду ці відомості набули узагальнюючого характеру. За чекістським каноном, саме такого типу матеріали мали створити фундамент для висунення обвинувачень ще до, а особливо ПІСЛЯ арешту. Недаремно у теці збирались свідчення заарештованих у справах «СВУ», «Українського національного центру» («УНЦ»), «Української військової організації» («УВО»), які згадували Хвильового.

У справі є довідка, яка починається з Хвильового, потім перекидається на інших колишніх членів ВАПЛІТЕ, а завершується такими словами: «Вся ця група письменників проходила за свідченням заарештованих по «СВУ», «УНЦ» і «УВО», як ворожо налаштована до радянської влади і така,

До речі, тут слід ще раз повернутись до тверджень про те, що Микола Хвильовий служив у ЧК. Якби таке дійсно було, в матеріалах ППУ неодмінно на це було б вказано. Натомість у справі-формулярі немає жодного документу, жодної згадки про це.

що використовує літературний фронт з метою ідеологічно ворожої шовіністичної пропаганди.

Нині ця група тісно пов'язана між собою, збираючись на квартирах ХВИЛЬОВОГО і ЛЮБЧЕНКА, де зачитуються рукописи невиданих творів націоналістичного змісту» [1, арк. 118]. На цьому довідка переривається, але не підлягає сумніву, що вона є просто інтродукцією до цілком практичного висновку щодо необхідності перервати діяльність згаданої групи. 11 травня 1933 року секретному співробітнику під псевдом «Влас» ППУ дає завдання «терміново увійти до цієї групи» [1, арк. 123].

Далі у справі-формулярі міститься довідка під назвою «Краткая характеристика проходящих». По суті це список тих, кого у ППУ «намітили» як фігурантів майбутньої справи. Тут можна знайти імена Миколи Куліша, Івана Дніпровського, Майка Йогансена та інших [1, арк. 124]. Тут немає імені Хвильового, але не забуваймо, що цей список саме в його справі-формулярі. Власне, наявність згаданих матеріалів дає підстави стверджувати: коло замикалося, арешт Хвильового був лише питанням часу. Наступним мав бути процес витягування саме з нього неймовірних, але необхідних чекістам «зізнань».

Микола Хвильовий це відчув. Натомість ті, хто полював на «Вальдшнепа», припустилися помилки. Вони якось призабули, що він сам – чудовий мисливець. Він знав, коли та де найкраще полювати на крижнів, бекасів, вальдшнепів, яка найкраща рушниця для мисливця і який гончий пес найрозумніший при полюванні. Він знав про закони полювання фактично все. Відомо, що справжнього вальдшнепа важко підстрелити, а «Вальдшнеп» – Хвильовий точно знав: він не дасть себе підстрелити.

Схоже, у свідомості Хвильового давно жило переконання в тому, що він нікому, крім себе, не дозволить визначати межу власного життя та смерті. У 1924 році у листі до Миколи Зерова зізнається: «...Застрелитися ніяк не можу. Два рази ходив в поле, але обидва рази повернувся живим і невредимим: очевидно, боягуз я великий, нікчема» [33].

У справі-формулярі є повідомлення і про інші етапи підготовки до того моменту, коли він остаточно вирішить поставити крапку у власному житті. В одному з повідомлень є, наприклад, такі слова: «...Хвильовий, перебуваючи в Європі, в 1927 році говорив..., що «на Україні робиться щось страшне, що держимордівський, великодержавницький дух розійшовся так, як англієць у Китаї і він готовий покінчити життя самогубством, лише б показати, що тут коїться» [1, арк. 126].

Ось ще одне повідомлення інформатора. Це вже 1931 рік: «...В розмові казав, що він далі так не може, виймає браунінг (стара метода – залякування своєю самоліквідацією)...» [1, арк. 74]. Він не залякував, він готувався.

Нарешті, рік 1933-й. І це зафіксоване інформатором свідчення Майка Йогансена: «Хвильовий знав і усвідомлював... буквально міжнародне зна-

чення свого акту. У хвилину смерті він був спокійний і веселий. Отже, він знав, що означає і як буде витлумачений його постріл» [1, арк. 114].

У травні 1933 року Микола Куліш, пояснюючи мотиви самогубства Хвильового, намагався використати вже згадану передмову Хвильового до першого тому його вибраних творів у 1932 році. У своїй заяві до слідчого Обласної харківської прокуратури Кушарського Куліш, зокрема, вказував, що Хвильовий ніколи не скаржився на вочевидь несправедливу критику на свою адресу, але з передмови видно, як тяжко було йому мовчати: «Мої припущення про внутрішню творчу кризу та її причини треба розуміти лише в світлі цієї передмови» [35].

Улас Самчук мотивував самогубство Хвильового так: «...Це був останній з могокан одної ідеї, за яку він сам себе покарав розстрілом» [35]. На думку Юрія Шевельова (Шереха), «людину-Хвильового знищив сам Хвильовий, для якого і так виходу не було, мистця знищено кілька років перед тим, як знищено Довженка й тисячі інших. З того, що вони могли сказати, – вони тільки почали говорити, з того, що вони могли створити, – вони створили тільки обіцянку своїх можливостей» [30, с. 62].

На початку 1932 року інформатор під псевдом «Професор», аналізуючи оповідання «Молоді шахтарі» (вперше надруковане в журналі «Молодняк» у 1931 році), пише про «надричний мажор» [1, арк. 96] Хвильового. Визначення точне. Іван Дніпровський вже по смерті Хвильового, 23 травня 1933 року запише у щоденнику: «Вульгаризатори, упрощенці, ненависний Сатана з бочки вимагав від нього зміни тематики, нового змісту, а по суті – халтури і омани... Засобами, за планом, вимогами чортика художник не міг утворити великих речей; писав речі дрібні і слабкі – і бився в безвиході... Художник балансував над прірвою... Сонячна душа розривалась. Вона кричала з третього поверху «Слова», вона блукала нічними вулицями столиці, від пивнички до пивнички...» [36].

Судячи із спогадів Аркадія Любченка, на Хвильового гнітюче враження зробило відрядження на село навесні 1933 року і він навіть заявляв: «Голод – явище свідомо організоване. Голод і розруха – хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою» [31, с. 423]. Справа-формуляр підтверджує, що побачене на селі стало важливим фактором у формуванні апокаліптичного настрою письменника. Один з інформаторів зафіксував те, як Микола Куліш переказував свою розмову з Хвильовим за півтора місяці до самогубства останнього. «...Я запитував ХВИЛЬОВОГО, чим пояснити, що поки ХВИЛЬОВИЙ був «хвильовістом», він давав яскраві речі, а тепер одне «насіння». ХВИЛЬОВИЙ відповів – «логічно і розумом я перебудувався, а емоційно ні, і відчую, що ще не скоро перебудуюсь. Емоційно я ще колишній».

Тепер після поїздки на село ХВИЛЬОВИЙ нагадав мені цю розмову, сказавши, що нині ось те емоційне оволоділо ним понад усе інше...» [1, арк. 115]. Згадане «емоційне» – це, власне, і є жахливі враження від побаченого у виморених голодом українських селах. Усе це, поза сумнівом, підсилювало суїцидний настрій Хвильового.

26 травня 1933 року, через 13 днів після трагедії, чекістський інформатор, передаючи коментарі щодо самогубства, цитує, зокрема, такі слова: «...У жахливій долі Хвильового відіграли роль не лише національні моменти, а й соціально-політичні – це і колективізація на Україні та її наслідки» [1, арк. 129].

Проте все-таки головним трагічним імпульсом для Хвильового став арешт його найближчого друга і соратника Михайла Ялового. Існують різні версії щодо дати арешту: називають кінець квітня або інші дати, наближені до 13 травня 1933 року [37]. У кожному разі матеріали справи-формуляра підтверджують, що саме арештом Ялового Хвильовий був вражений. За словами його дружини Юлії Уманцевої, він повторював, що це «роблять спекулянти, які прийшли в літературу сьогодні, які займаються травлею Старої Генерації письменників і персонально ТОРІН, який стояв на чолі» [1, арк. 98]. Хвильовий не міг збагнути, «чому не звернуть увагу, хто такий ТОРІН, хто дав право чорнити письменників-комуністів» [1, арк. 98].

І ось 13 травня 1933 року. Його останній земний день. За найпоширенішою версією, у Хвильового зібралися гості і це нібито були Олесь Досвітній, Остап Вишня, Григорій Епік, Іван Дніпровський, Майк Йогансен, Аркадій Любченко, Микола Куліш. Атмосфера була пречудовою. Хвильовий грав на гітарі, читав уривки з поеми Пушкіна «Беси». Потім зник за дверима свого кабінету. Невдовзі пролунав постріл. Гості вбігли до кабінету і побачили мертвого письменника з револьвером у руці [3, с. 239–240].

Справа-формуляр показує, що все було не зовсім так. З неї дізнаємось: «Сьогодні об 11 годині ранку були: КУЛІШ, ДОСВІТНІЙ, він і я. Листа він не встиг би заготувати, напевно він заготував його до розмови» [1, арк. 99]. Отже, гостей насправді було всього двоє. «Я» – це дружина Хвильового Юлія Уманцева. А протокол за підписом обласного прокурора Михайла Брона було складено вже о 13 годині 40 хвилин. Микола Куліш і Олесь Досвітній спогадів не залишили, але те, про що говорили гості з Хвильовим за кілька хвилин до його пострілу, тепер можна дізнатись від учасника цих розмов, себто від його дружини. Насамперед вона повідомила, що напередодні, 12 травня, дізнавшись про арешт Михайла Ялового, її чоловік збирався дзвонити не кому-небудь, а заступникові голови ГПУ УСРР Карлу Карлсону. «Я, – свідчила Уманцева, – не знала номера телефону, я не вважала серйозним зараз турбувати, тим більше, що випадок був свіжий, з'ясується, заспокоїться» [1, арк. 98]. Отже, дружина відмовила Хвильового дзвонити

чекістському начальнику і з'ясовувати мотиви арешту одного з найближчих своїх друзів.

Проте Уманцева не могла вплинути на хід болісних роздумів свого чоловіка: *«Увесь час він хворів переживанням, хворів тим, що розпочата ним колись літературна течія, вся наступна доля, що зв'язана була з нею, є жертвою. Обставина – арешт ЯЛОВОГО – ускладнила і поставила в більш безнадійний стан справу – ліквідувати раз назавжди це цькування»* [1, арк. 99]. Хвильовий сприйняв арешт свого приятеля як знак. Ніякі «каяття», ніякі спроби заробити у влади ідеологічні «індульгенції» вже не допоможуть. Виплекана ним течія, виховане ним покоління буде знищено. Недаремно в одній з посмертних записок він написав: *«Арешт ЯЛОВОГО – це розстріл цілої Генерації... За що? За те, що ми були найцирнішими комуністами? Нічого не розумію. За Генерацію ЯЛОВОГО відповідаю перш за все я, Микола ХВИЛЬОВИЙ»* [1, арк. 100].

Як свідчить Юлія Уманцева гості Хвильового в останній день його життя обговорювали з ним можливість того, що Михайло Яловий все-таки вів якусь подвійну гру, *«якусь політику»*, але врешті-решт відкинули цю версію. Зійшлися на тому, що це *«зла іронія, знов козир для цькування старої Генерації письменників»* [1, арк. 98]. Розмова закінчилася рішенням йти до прокурора Верховного суду УСРР Лева Ахматова (людини, як і згаданий вже Карл Карлсон, немаленької). Зібралися розходитися і в цей час Хвильовий вийшов до сусідньої кімнати. *«Ми, – свідчила Юлія Уманцева обласному прокурору Михайлові Брону, – не звернули увагу. Зайшов він в цю кімнату, почули постріл, прибігли – лежить. Подробиці Ви дізнаєтесь у товаришів, які безпосередньо страждають і знають це цькування. Треба з'ясувати, хто цим займається, і в чому коріння зла... Прокуратурі є над чим попрацювати, щоб це була лише одна жертва»* [1, арк. 99].

Проте кількість жертв, як тепер добре відомо, не зменшиться, а навпаки. У своїх, вже цитованих спогадах про харківський будинок «Слово» та його мешканців Володимир Куліш, описуючи день самогубства Миколи Хвильового, писав: *«Важко пригадувати, що діялось після того в будинку. Почалися відразу арешти, будинок притих, не чути було вже навіть дитячого галасу, здавалось, в будинку ніхто не живе... Це трохи й відповідало правді, бо з кожною ніччю все менше й менше ставало мешканців»* [2, с. 21]. У день самогубства Хвильового, 13 травня 1933 року, буде заарештовано Олександра Шумського і Миколу Христового.

У Галузевому державному архіві СБУ зберігся щоденник Георгія (Юрія) Самбреса, колишнього співробітника Всеукраїнського інституту народної освіти. Він знав Хвильового з дитинства і для нього він колись був *«Колькою Фітільовим»* [38, арк. 981]. Самброс, який був свідком похорону Хвильового, описує загальне враження, яке справило це самогубство на тодішнє суспільство. Проте

один із найцікавіших моментів у його спогадах це – переказ про те, як нібито відреагував на повідомлення про самогубство ще один майбутній самогубець, нарком освіти УСРР в 1927-1933 роках Микола Скрипник. Ось що пише Самброс: *«Кажуть, що смерть М. Хвильового надто вразила М. О. Скрипника. Почувши про його самогубство, він навіть здригнувся увесь від якоїсь потаємної внутрішньої думки. Вражений, проказав своїм рикаючим, хрипким голосом лише одне коротке слово, повне задумливого запитання:*

– Вже?.., – й мовчки, згорбившись, пішов до свого кабінету» [38, арк. 979].

Важко сказати, чи було так насправді, але безсумнівне інше. Коли у липні 1933 року, не піддаючись на шантаж своїх колег по політбюро ЦК КП(б)У і відмовившись підписати пропонований ганебний лист із «самовикриттям», Микола Скрипник застрелиться у своєму робочому кабінеті, його не просто обвинуватять у «націоналістичному ухилі». Партійні ідеологи шукатимуть зв'язок цього самогубства із самогубством Хвильового, зв'язок із діяльністю Олександра Шумського. Ось, наприклад, що писалося у журналі «Більшовик України» на початку 1934 року: *«...Скрипник та очолюваний ним ухил... продовжували лінію українських фашистів Шумського-Хвильового на відрив Радянської України від СРСР та перетворення її на колонію міжнародного імперіалізму»* [39].

Паралельно з ідеологічним «викриттям» посиляться репресії. Навесні 1934-го року розстріляють Олесь Досвітнього (він же Олександр Скрипаль-Міщенко). Третього мушкетера – Михайла Ялового, а разом і Миколу Куліша, Григорія Епіка, інших вапльотан розстріляють у листопаді 1933-го разом з великою групою соловецьких в'язнів. Тоді ж піде у небуття і Лесь Курбас. Їх примусять давати принизливі, безглузді та неправдиві свідчення перед тим, як знищити. Хвильовий позбавив своїх катів такого задоволення.

Документи справи-формуляра показують, що над тілом вже мертвого Хвильового спалахнув конфлікт представників двох впливових відомств – прокуратури і ГПУ. Вони посварились, як засвідчує протокол, що зберігся у справі, за вкрай важливі документи – посмертні записки Хвильового. Згадують якісь матеріали Олександра Шумського та інших боротьбистів, з якими контактував Хвильовий. Та все це забрав Григорій Железногорський, на той момент – увага! – прокурор у спецправах ГПУ УСРР [1, арк. 135–135зв.]. Документи зникли. Відтак маємо копії двох посмертних записок Хвильового. Де оригінали і що в них насправді було, – ніхто не знає. Ще одна таємниця Хвильового, пам'ять про якого таки намагалися стерти навіки. Справа-формуляр це підтверджує. Крім вилучених документів, не залишилося жодного метра кіноплівки з його зображенням, збереглася мізерна кількість фотографій. Його поховали у травні 1933 року. Минуло небагато часу, могили

зрівняли із землею, а від Хвильового залишився лише лайливий термін «хвильовім».

А в ніч з 13 на 14 травня Хвильовий був у власній квартирі. Лежав на столі в труні. На правій скроні просочена кров'ю вата прикривала отвір від кулі. На лівій – велика гуля. Від кулі, що не вийшла наскрізь, а застрягла в черепній коробці. Цілу ніч поруч тіла – близькі, друзі. Більше ніж друзі – обрані. Хто дослухався до кожного його слова. Хто зрозумів зміст його останнього послання.

Тим часом «крематорій», себто будинок «Слово», жив своїм бурхливим життям. Чи не в останнє Хвильовий розхвилював його мешканців. Виразну картину того, що діялося, дає спеціальне повідомлення за підписом начальника Секретно-політичного відділу ППУ УСРР Михайла Александровського «Про самогубство письменника Хвильового». Тут, зокрема, мовиться: «Максимальне збудження, що охопило майже все населення будинку «Слово», де жив ХВИЛЬОВИЙ, не переривалося упродовж цілої ночі з 13-го на 14-е травня. В квартирах, у дворі, в коридорах збирались групи письменників, продовжуючи обговорювати самогубство ХВИЛЬОВОГО. Настрій пригнічений. Продовжують розцінювати самогубство як вияв «героїзму»...» [1, арк. 112].

14 травня об 11 годині ранку тіло небіжчика було виставлене в будинку літератури імені Василя Блакитного, де відбулася громадська панахида. Чекісти фіксують усі фази цього дійства. Зокрема, звертають увагу на таку деталь: «На громадянській панахиді, де були присутніми багато представників учбових закладів, літературних і художніх кіл і у повному складі «Березіль», – кидалася в очі **тенденційна виставка творів ХВИЛЬОВОГО, серед яких не було жодного нарису за 1930-1933 рр., тобто з моменту виступу ХВИЛЬОВОГО проти «хвильовізму»** [1, арк. 115].

О 13-й годині з будинку Блакитного винесли тіло і процесія рушила на міське кладовище. «Найбільше збудження серед тих, хто зібрався в будинку імені Блакитного досягло на момент вносу тіла. На цей час біля будинку літератури зібралось до 2 000 осіб. Проте кількість проводжаючих мірою наближення до кладовища швидко ріділа і на кладовище прийшло не більше 500-600 осіб» [1, арк. 115].

Симптоматично, що сама кількість тих, хто прийшов попрощатися з Хвильовим, викликала підозри (чи не було це спеціально організовано?). Вже після похорону нарком освіти УСРР Володи-

мир Затонський пише голові ППУ Всеволоду Балицькому записку, в якій зазначає: «З приводу телефонограми про організований вихід на похорон Хвильового сьогодні дізнався, що телефонували з будинку письменників (Будинок Блакитного). Чув (через двері із сусідньої кімнати) тов. Максимчук (чоловік однієї наркомосівської співробітниці). Завтра отримаєте його заяву» [1, арк. 120].

У справі збереглася заява цього Максимчука, написана на ім'я Затонського: «В день похорону Хвильового (14/V) я був у буд[инку] ім. Блакитного. Прибув туди о 10 год. 20 хв. Приблизно через 15 хв. почув, що з канцелярії буд-ку якийсь молодий голос (чоловічий) нечистою руською мовою передавав телефонограми... Зміст телефонограми був приблизно такий: Приходьте завтра з своєю організацією до буд. Блакитного о пів на дванадцятку на похорон Хвильового – письменника України. Така телефонограма була передана приблизно 4-6 організаціям» [1, арк. 122, 122 зв.].

Та повернімося до траурної процесії, що досягла цвинтаря з труною Хвильового. У згаданому спеціальному повідомленні за підписом начальника Секретно-політичного відділу ППУ УСРР Михайла Александровського констатувалося: «Характерно відзначити поведінку групи ваплітянців і співчуваючих їм. Ці особи демонстративно не слухали промову МИКИТЕНКА і відкрито злостували з приводу некролога в пресі» [1, арк. 115].

В офіційному некролозі, що його вмістила газета «Вісті ВУЦВК» 14 травня 1933 року, наголошувалось, що Хвильовий вів боротьбу проти «лінії партії в національно-культурному будівництві», зрікся своїх «націоналістичних помилок», але йому «забрало революційного гарту і він відходить від життя» [40].

Іван Микитенко також у своїй жажливій промові над труною Хвильового наполягав на тому, що останньому забракло «революційного гарту», що його волно послабили «рецидиви ідеалістичних помилок», що він зайшов у «глухий кут індивідуалізму», з якого вирішив знайти «вихід» у небуття [41].

Проте з однією тезою Івана Микитенка слід беззастережно погодитись. Напевно не зовсім розуміючи (чи зовсім не розуміючи) двозначності власних слів, наприкінці промови він зауважив, що «в Радянському Союзі кожна здібна до творчої праці людина – на обліку, тим паче член партії» [41].

Що правда, то правда. І це переконливо доводить справа формулярного обліку Миколи Хвильового.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Галузевий державний архів (далі – ГДА) Служби безпеки України (далі – СБУ), Київ, справа. – С. 183.
2. Куліш В. Слово про будинок «Слово». Спогади. – Торонто: Накладом Видавництва «Гомін України», 1966.
3. Див. у книзі: Грабович Г. Тексти і маски. – Київ: Критика, 2005.
4. Хвильовий М. Камо грядеши // М. Г. Хвильовий Твори у двох томах. – Київ: Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 421.
5. Див.: Смолич Ю. ВАГПІТЕ і я // Літературна Україна. – 1987. – № 39.
6. Див.: Гречанюк С. День повернення Миколи Хвильового // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 12.
7. Цит. за: Коваль В. Сталінський вирок Миколі Хвильовому // Літературна Україна. – 1988. – № 49.
8. Плющ Л. Його таємниця, або «Прекрасна ложа» Хвильового. – Київ: Факт, 2006. – С. 35–36.

9. Див.: Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Й. В. Сталін Твори. – Київ : Політвидав України, 1949. – Т. 8.
10. Хвильовий М. Апологети писаризму // М. Г. Хвильовий. Твори у двох томах. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 2.
11. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Там само. – С. 591.
12. Євген Маланюк. Нотатники (1936-1968). Документально-художнє видання. – Київ : Темпора, 2008. – С. 100.
13. Цит. за: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ : Абрис, 1997.
14. Докладніше див.: Yuri Shapoval. «On Ukrainian Separatism» A GPU Circular of 1926 // Harvard Ukrainian Studies, 1994, vol. XVIII, № 3/4, pp. 275-302.
15. Любченко А. Спогади про Хвильового (із записної книжки) // Ю. Луцький. Валптіянський збірник. – Едмонтон : Канадський Інститут Українських Студій, Мозаїка, 1977.
16. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. – Едмонтон : Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, 1987.
17. Див.: Юліан Шпол. Вибрані твори. – Київ : Смолоскип, 2007. – С. 483-485.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп. 145-а, спр.52.
19. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 13, спр. 199, арк. 59.
20. Ол. Досвітній, М. Хвильовий, М. Ялович. Заява групи комуністів-членів «Валпите» // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 4 грудня.
21. Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929. – Київ : Рада, 1997.
22. Хвильовий М. Лист до редакції // Комуніст. – 1928. – 29 лютого.
23. ЦДАГОУ, ф.1, оп.20, спр.1852, арк. 80. Див. також: Мукомела О. Творець досвітньої симфонії // Знання та праця. – 1989. – № 6. – С. 11–13.
24. Панч П. На калиновім мості. Повесть минулих літ // П. Панч. Повісті. Оповідання. Гуморески. Казки. – Київ : Наукова думка, 1985. – С. 421–422.
25. Дзюба І. М. З криниці літ. У трьох томах. – Київ : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 3. – С. 290–291.
26. Держархів Харківської області, ф. П-15, оп. 2, спр. 11, арк. 30.
27. Хвильовий М. А хто ще сидить на лаві підсудних? (До процесу «Спілки визволення України») // Харківський пролетар. – 1930. – 16 березня.
28. Хвильовий М. За щоденником С. О. Єфремова – вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям» // Харківський пролетар. – 1930. – 25 березня.
29. Передмова і вступні слова М. Хвильового до першого тому його «Вибраних творів» 1932 р. // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто : Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. – Т. 4.
30. Шевельов Ю. Про памфлети Миколи Хвильового // Там само.
31. Любченко А. Вибрані твори. – Київ : Смолоскип, 1999.
32. XI з'їзд КП(б)У. 5-15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. – Харків : Партвидав, 1930. – С. 285.
33. Хвильовий М. Лист до Миколи Зерова від 1924 року // М. Г. Хвильовий. Твори. У двох томах. – Київ : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 853.
34. Лист до Харк. Облпрокуратури. Слідчому т. Кушарському // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто : Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1986. – Т. 5. – С. 150.
35. Улас Самчук. «Відповідь Ніночці». Див.: Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941-1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. – Рівне, 2008. – С. 206.
36. Дніпровський І. Літературні стрічі (пам'ятка для мемуарів). Щоденник. Публікація М. Наєнка // Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня.
37. Див., наприклад: Ушкалов О. «Драстуй, Юліане Шпол!» // Юліан Шпол. Вибрані твори. – Київ : Смолоскип, 2007. – С. 24.
38. ГДА СБ України, Київ, ф. 6, спр. 68805-ФП, зошит 6.
39. Сенченко Ан. Небезпека нової інтервенції та український фашизм // Більшовик України. – 1934. – № 1. – С. 110.
40. Некролог «М. Г. Хвильовий» // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто : Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1986. – Т. 5. – С. 129, 130.
41. Наша відповідь – сміливіше йти вперед. Промова тов. І. Микитенка // М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. – Нью-Йорк, Балтімор, Торонто : Об'єднання Українських Письменників «Слово» і Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1986. – Т. 5. – С. 140.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**

© Ю. І. Шаповал, 2010

Стаття надійшла до редакції 19.07.2010